

**TOSHKULOV ABDUKODIR
XUDOYQULOV SADIRDIN**

**SOLIQ
NAZARIYASI**

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**TOSHKULOV ABDUKODIR,
XUDOYQULOV SADIRDIN**

SOLIQ NAZARIYASI

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus
ta‘lim vazirligi tomonidan darslik sifatida
tavsiya etilgan*

**«HISTORY AND PAGE»
Toshkent – 2022**

UO‘K: 37.015.3(075.8)

KBK: 88.4ya73

Soliq nazariyasi / darslik. Abdukodir Toshkulov,
Sadirdin Xudoyqulov – Toshkent: «HISTORY AND PAGE», 2022.
– 368 b.

Mazkur darslik bakalavriat bosqichining «Soliqlar va soliqqa tortish» yo‘nalishida ta‘lim olayotgan talabalar uchun mo‘ljallangan bo‘lib, unda «Soliq nazariyasi» fanining rivojlanish taraqqiyoti, soliqlarning yuzaga kelish shart-sharoitlari, soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlarning davlatchilikning turli davrlarida amal qilish xususiyatlari, soliqlarga oid ilmiy nazariyalar va qarashlarning qisqacha mazmuni yoritib berilgan. Shuningdek, mazkur darslikda soliqqa tortish amaliyoti uchun muhim sanalgan soliq elementlari va ularni qo‘llanish xususiyatlari, soliq tamoyillari, soliq siyosati va tizimining tarkibi hamda ularni tashkil etish asoslari, soliqlarning makroiqtisodiy jarayon bilan uzviy bog‘liqlik masalalari nazariy jihatdan yoritilgan.

Darslikda keltirilgan materiallar va ma‘lumotlar bo‘lajak soliq mutaxassislarining o‘z kasbiy bilim va malakalarini oshirish uchun asosiy manbaalardan biri bo‘lib xizmat qiladi.

Darslik haqidagi fikr-mulohazalar, uni mukammallashtirishga doir takliflar mamnuniyat bilan qabul qilinadi.

Mas’ul muharrir:

Sh.A.Toshmatov – Iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

M.I.Alaimardanov – Iqtisodiyot fanlari doktori, professor

B.A. Xasanov – Iqtisodiyot fanlari doktori, professor

ISBN 978-9943-8561-0-3

© Abdukodir Toshkulov, Sadirdin Xudoyqulov 2022

© «HISTORY AND PAGE», 2022.

MUNDARIJA

MUALLIFDAN	6
1-BOB. «SOLIQ NAZARIYASI» FANINING PREDMETI, MAQSADI, VAZIFALARI VA O‘RGANISH USULLARI	10
1.1-§. «Soliq nazariyasi» fanining predmeti, maqsad va vazifalari.....	10
1.2-§. «Soliq nazariyasi» fanining tadqiqot predmetini o‘rganish metodlari.....	15
1.3-§. «Soliq nazariyasi» fanining boshqa fanlar bilan aloqasi	23
2-BOB. SOLIQLARNING IQTISODIY MOHIYATI VA TARIXIY SHAKLLANISHI	25
2.1-§. Soliqlarning iqtisodiy mohiyati va belgilari	25
2.2-§. Soliqlar va soliqsiz to‘lovlarning o‘zaro o‘xshash va farqli jihatlari.....	41
2.3-§. Soliqlarning funksiyalari va vazifalari	45
3-BOB. SOLIQLARNING YUZAGA KELISHI VA RIVOJLANISH TARIXI	53
3.1-§. Qadimgi davlatlarda soliqlarning yuzaga kelishining shart-sharoitlari	53
3.2-§. Arab davlatlarida soliqlarning yuzaga kelishi va shakllanishi	56
3.3-§. Yevropa va Osiyo davlatlari va Rossiyada soliqlarning tarixiy rivojlanish jarayonlari.....	65
3.4-§. Vatanimizda qadimda va o‘rta asrlarda amal qilgan davlatchilik va chet el bosqinchiliklari davrida soliqlar	75
3.5-§. Amirlik va xonliklar davridagi soliqlar.....	84
3.6-§. Chor Rossiyasi va Sobiq ittifoq davrida soliq tizimi	88
4-BOB. SOLIQLARGA OID NAZARIYALAR.....	98
4.1-§. Soliqlarga oid qadimgi nazariy qarashlar.....	98

4.2-§. Sharq olimlari va Vatanimiz mutafakkirlarining soliqlarga oid nazariy qarashlari	101
4.3-§. Yevropa davlatlari va Rossiyadagi soliqlarga oid nazariyalar va ularning talqini	105
5-BOB. SOLIQQA TORTISH TAMOYILLARI....	137
5.1-§. Soliq va soliqqa tortish tamoyillarining mohiyati	137
5.2-§. Soliqqa tortishning klassik tamoyillari.....	141
5.3-§. Soliqqa tortishning zamonaviy va xususiy tamoyillari	151
6-BOB. SOLIQ ELEMENTLARI	166
6.1-§. Soliq elementlari va uning tarkibi.....	166
6.2-§. Soliq sub'ektlari.....	167
6.3-§. Soliq ob'ektlari.....	178
6.4-§. Soliq bazasi	180
6.5-§. Soliq stavkasi	183
6.6-§. Soliqlarni hisoblab chiqarish, soliq davri, soliq hisobotini taqdim etish va soliqlarni to'lash tartibi.....	189
6.7-§. Soliq imtiyozlari va preferensiyalari	199
7-BOB. SOLIQ SIYOSATI.....	209
7.1-§. Soliq siyosati va uning mazmuni	209
7.2-§. Soliq siyosatining shakllari.....	215
7.3-§. Soliq siyosatining ishlab chiqilishi va unda Hokimiyat organlarining ishtiroki	222
7.4-§. Soliq siyosati strategiyasi va taktikasi	237
7.5-§. O'zbekiston soliq siyosatining asosiy yo'nalishlari	245
7.6-§. Yangi O'zbekiston sharoitida soliq siyosati.....	259
7.7-§. Soliq siyosatining samaradorligini baholovchi ko'rsatkichlar	287
8-BOB. SOLIQ TIZIMI.....	293
8.1-§ Soliq tizimining iqtisodiy mohiyati va uning tarkibi.....	293

8.2-§. Soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning guruhlanishi.....	299
8.3-§. Soliq mexanizmi	308
8.4-§. Soliq menejmenti	319
9-BOB. SOLIQLAR VA MAKROIQTISODIY HOLATNING UZVIY BOG'LIQLIGI.....	336
9.1-§. Soliqlar va yalpi ichki mahsulotning o'zaro bog'liqligi.....	336
9.2-§. Soliq multiplikatori va uning makroiqtisodiy samarasi.....	342
9.3-§. Soliqlarning narx, talab va taklif bilan o'zaro bog'liqligi.....	350
9.4-§. Soliqlarning egiluvchanligi va uning omilli o'zgarishi.....	357
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR	
RO'YXATI.....	363

*Soliq bu – qurbonlikdir,
shu bilan birgalikda
manfaat hamdir.
J. Simond de Sismondi*

Soliqlarsiz jamiyat qurish mumkinmi yoki davlat o'zining funksiyalari va vazifalarini soliqlarni ishga solmasdan turib ham zarur bo'ladigan moliyaviy resurslarni shakllantira oladimi? Jahon amaliyotida o'tgan asrning 60-yillarida Sobiq ittifoqning ayrim moliya nazariyachilari tomonidan soliq kategoriyasi va munosabatlariga nisbatan haddan tashqari mafkuraviy nuqtai nazardan yondashuvi sifatida bunday soliqlarsiz Davlat budjetini shakllantiradigan yagona davlat qurish haqidagi puch nazariyalari o'zini oqlamadi. Vaholanki, bu davrda soliqlarning soni va og'irligi oshib bordi, uning adolatlilik tamoyili keskin buzildi. Soliqlarning ob'ektiv zarurligi faqatgina davlat faoliyatini moliyalashtirishga bo'lgan ehtiyojidan emas, balki, uning ildizi xuddi moliya kategoriyasi singari¹ taqsimot munosabatlari hamda jamiyatning ikki sohasi (ishlab chiqarish va noishlab chiqarish) o'rtasidagi nisbatni ta'minlashning ijtimoiy-iqtisodiy zarurligidan kelib chiqadi.

Jamiyatda soliqlar amal qilar ekan, avvalo, uning o'zi nima ekanligini bilish undiruvchiga ham uni to'lovchiga ham birdek muhim sanaladi. Shu sabab soliqlarning mohiyati va ularning o'ziga xos «qaysar xususiyatlari»ni bilish davlat

---

¹ Aslida soliq kategoriyasi alohida jarayon va holatlarni izohlasada, ammo u moliya kategoriyasining zamirida bo'ladi va moliyaviy munosabatlar tizimida amal qiladi.

uchun muhim va uni qo'llashda ehtiyotkor bo'lishi kerak bo'ladi. Soliqlar xuddi o'tkir pichoqqa o'xshaydi, agar undan o'z manfaatlarida to'g'ri foydalanmasa, katta salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Soliqlarning ichki va tashqi tabiatini yaxshi bilish davlat uchun qanchalik muhim sanalsa, uni nima uchun to'layotganligi va uni to'lashdan manfaat nima bo'lishini tushunib yetish to'lovchi uchun ham muhim. Sh vetsariyalik iqtisodchi Jan Sh arl Leonar Simond de Sismondi aytganidek, soliqlar bir tomondan qurbonlik bo'lsa, (o'zining mulki va boyligining bir qismini davlatga ulashsa) boshqa tomondan uning manfaat ekanligini tushunib etish zarur bo'ladi. Demak, soliqlar shunday muhim va o'ta qaltis iqtisodiy kategoriyalardan biri sanaladiki, uni qo'llovchi davlat tomonidan qanday foydalanishi jamiyatning barcha jabhalariga ta'sir qiladi, milliy daromadni taqsimlash jarayoni orqali ijtimoiy sohalarning faoliyatini belgilab beradi. Ushbu jarayonni to'g'ri tashkil qilinishi to'lovchilarda soliqlarga bo'lgan munosabatni ijobiy tomonga shakllantiradi. Bu borada davlat o'ta ehtiyotkorlik bilan tizimni tashkil qilish zarur.

Yangi soliq konsepsiyasining eng asosiy g'oyasi soliq yukini kamaytirish, sodda va barqaror soliq tizimini qo'llashni ko'zda tutadi. Shu orqali iqtisodiyotimiz raqobatbardoshligini oshirish, tadbirkor va investorlar uchun har tomonlama qulay muhit yaratishga erishish mumkin¹. Ushbu fikrlar bizning qarashlarimizda soliq nazariyasi barcha davlatlar uchun asosiy tamoyillarini o'zida aks ettiradi.

Mazkur darslikda asosiy yondashuvlardan biri bu – soliqlarning yuzaga kelish shart-sharoitlari an'anaviy tarz-

---

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning 2019-yil uchun mo'ljallangan eng muhim ustuvor vazifalar haqidagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi.

dan biroz boshqacharoq shaklda, ya'ni soliqlarning asosini taqsimot munosabatlari qamrab olishligi, davlatning moliyaviy resurslarga bo'lgan ehtiyoji esa sohalar o'rtasidagi muvozanatni o'rnatishda moliyaviy dastaklaridan biri sifatida yuzaga kelganligi jihatidan yoritilgan. Soliq kategoriyasi ham iqtisodiy ham tarixiy ham sotsial kategoriya hisoblanadi. Bu esa unga bo'lgan yondashuvlar turlicha bo'lishligini bildiradi. Shu boisdan soliqlarning ichki mohiyati va ularning boshqa xususiyatlari haqida keltirilgan nazariy talqinlar boshqa adabiyotlardagi qarashlardan farq qilishi va bahsli bo'lishi tabiiy. Bu boradagi tanqidiy fikrlar mazkur darslikning mazmunini yanada oshirishga hamda soliqlarga oid nazariyalarni yanada rivojlantirishga ijobiy ta'sir qiladi deb hisoblaymiz.

Darslikni yozishdagi ayrim manbaalar shuni ko'rsatdiki, shu vaqtgacha soliqlar nazariyasida uni joriy etishning demokratik shakli sifatidagi «Parlament usuli» Angliya davlatida yuzaga kelgan degan fikrlarga qarshi o'laroq, bu aslida eramizdan avvalgi ming-ikki minginchi yillar oralig'ida amal qilgan qadimgi Farg'ona davlati boshqaruvida yuzaga kelganligini tasdiqlovchi ma'lumotlar mavjuddir¹. Yigirma yillar avval professor H.Sobirov ham o'zining tadqiqotlarida ushbu soliqqa tortish tamoyillarini klassik tamoyil deb tan olgan va A.Smit nomi bilan atalib kelinayotgan tamoyillar bundan bir necha yuz yil ilgari A.Temurning «tuzuklari»da aks etganligini isbotlab bergan edi. Bugungi kunda soliq nazariyasiga yondashuvlar kengroq, ya'ni unga ijtimoiy nuqtai nazardan qarash lozimligini ham taqozo qilinmoqda. Bunda esa soliqlarning asosiy xususiyatlari bo'lgan soliqlarning elementlari,

---

¹ Qarang: Azamat Ziyov. O'zbek davlatchiligi tarixi. – T.: Sharq, 2001.

soliqqa tortish tamoyillari, soliq siyosati, soliq tizimi kabi muhim jarayonlarning nazariy asoslarini teranroq tushunib etish talab etiladi.

Shu boisdan ham ushbu darslikda qayd etilgan jarayonlarni alohida mavzu doirasida ko'rib chiqishga harakat qilindi. Ushbu darslikda keltirilgan materiallar soliq ilmiga qiziquvchi o'quvchi hamda bo'lajak soliqchi mutaxassislarining bu boradagi nazariy qarashlarini boyitishga xizmat qiladi deb umid qilamiz va darslikdagi ayrim yondashuvlar yoki keltirilgan manbaalar xususidagi tanqidiy fikrlarni samimiy qabul qilamiz.

1-BOB. «SOLIQ NAZARIYASI» FANINING PREDMETI, MAQSADI, VAZIFALARI VA O‘RGANISH USULLARI

1.1-§. «Soliq nazariyasi» fanining predmeti, maqsad va vazifalari

Tabiatda insonning paydo bo‘lishi va uning ongini tabiat qonunlariga muvofiq ravishda rivojlanib borishi olamni bilishga bo‘lgan ishtiyoqini ham kuchaytirib borgan. Insoniyatning tabiatdagi hodisa, jarayon va qonuniyatlarning mohiyatini o‘rganish, olamning sirli xususiyatlarini bilishga bo‘lgan intilishi uning turmush tarzidan kelib chiqadi. Ibtidoiy davrdan keyinchalik ongning rivojlanib, yashash tarzining o‘zgarishi, mehnat qurollarining asta-sekin takomillashib borishi, turmush tarzining takomillashuvi olamni bilish jarayoniga bo‘lgan qiziqishni ham kuchayishiga sabab bo‘lgan. Kishilikssivilizatsiyasining bunday rivojlanishi va uning murakkablashuvi olamni bilish shakllarining takomillashuviga ham olib kelgan. Tabiat va jamiyatning o‘ziga xos qonuniyatlari qanchalik murakkab ekanligini anglagan insoniyat uni o‘rganishni ta’minlashning muhim vositalaridan biri bo‘lgan fanlarni o‘z maqsadi yo‘lida kashf eta boshlagan. Demak, fanlarning yuzaga kelishi, avvalo, insoniyatning olamni bilishga bo‘lgan qiziqishi va majburiyigidan kelib chiqqan. Masalan, quyoshning ertalab chiqishi va kechqurun botishi, fasllarning almasishi, hayvonlarning xonaki va yirtqichlarga ajralishi, dehqonchilikning iqlim sharoitiga bog‘liqligi, yer relefining turlichaligi kabi bir qancha muhim jarayonlarning mohiyatini bilmasdan turib kishilikssivilizatsiyasi taraqqiy etishi mumkin emas. Insoniyat fanlarni yuzaga keltirmasdan tabiatda jon saqlashi amrimahol ekanligini anglagan holda

insonlar orasida alohida fikrlaydigan, tajriba o'tkaza oladigan, tabiat va jamiyat qonuniyatlarini qanday bo'lsa, shundayligicha tushuna oladiganlarning bunday faoliyatini umumlashtirish u yoki bu fanlarni yuzaga keltirdi.

Jamiyatni tabiat va inson faoliyatisiz tasavvur qilish qiyin. U inson va tabiatning o'zaro munosabatlaridan tashkil topadi. Jamiyatni yaxshiroq anglash maqsadida uni siyosiy, iqtisodiy, sotsial, ijtimoiy va shu kabi munosabatlar (bo'g'inlar)ga ajratib o'rganish maqsadga muvofiqdir. Ta'kidlanganidek, tabiat va jamiyat hodisalarining o'ziga xos qonuniyatlari o'rganilib, uning mohiyatini ommaga tushuntirish orqali fanlar yuzaga kela boshladi. Ularning taraqqiyoti esa uning diversifikatsiyalashuviga olib keldi. Jumladan, jamiyatning iqtisodiy jabhasini o'rganish bilan shug'ullanuvchi fanlar asta-sekin ko'payib bordi. Iqtisodiy fanlarga bo'lgan ehtiyoj esa insoniyat turmush tarzining murakkablashuviga qarab oshib bordi. Dastlabki iqtisodiy fanlar asosan jamiyatdagi iqtisodiy hodisalarning umumiy jihatlarni tushuntirib berish bilan cheklangan bo'lsa, tovar-pul munosabatlarining rivojlanib borishi esa bu yo'nalishda bir qator fanlar – buxgalteriya hisobi, makroiqtisodiyot, mikroiqtisodiyot, pul nazariyasi, bank ishi, moliya, statistika kabi ko'plab fanlarni yuzaga keltirdi. Keyinchalik esa ekonometrika, matematik dasturlash, iqtisodiyotda axborot texnologiyalari fanlariga ehtiyoj tug'ila boshladi. Aytish kerakki, fanlarning yuzaga kelishi ikkita omilga bog'liq bo'ladi. Birinchisi, bu ob'ektiv iqtisodiy jarayon sifatida jamiyatning iqtisodiy sohasida yuz beradigan hodisa va voqeeliklarning mavjudligi bo'lsa, ikkinchisi, iqtisodiy munosabatlarning yanada murakkablashuvidir. Masalan, iqtisodiyotda axborot texnologiyalari, matematik dasturlash, ekonometrika kabi fanlar shular jumlasidandir. Demak, hech bir fan o'z o'zidan paydo bo'lmaydi. Uning

paydo bo'lishi uning o'rganish ob'ektini mavjudligi va uni o'rganishga bo'lgan ehtiyojdan kelib chiqadi. Jumladan, iqtisodiy fanlarning har biri iqtisodiyotda yuz beradigan jarayon, hodisa va voqealarning u yoki bu qismini o'rganib tadqiq etish asosida uning o'ziga xos jihatlarini jamiyatning boshqa a'zolariga o'rgatish (ma'lumot berish, taqdim qilish)ga xizmat qiladi va o'zining o'rganish predmetiga ega bo'ladi.

Jamiyatda davlatning sinfiy siyosiy kuch sifatida paydo bo'lishi davlat xo'jaligini yuritish, iqtisodiyotni boshqarishga bo'lgan ehtiyojlarni keltirib chiqaradi. Bunday munosabatlarni o'rganishga bo'lgan ehtiyoj esa moliyaviy fanlar (moliya, soliq, qimmatli qog'ozlar, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish, sug'urta, statistika va shu kabi)ni rivojlanishiga turtki bo'ldi. Davlatning jamiyatda siyosiy kuch sifatida paydo bo'lishining asosiy sababi taqsimot munosabatlarini tartibga solinishi bilan bog'liq (davlatning paydo bo'lishining ijtimoiy-siyosiy omillari ham mavjud bo'lib, bunday yondashuv tarixchilar tomonidan tavsiflangan). Yaratilgan mahsulotlarni ularni ishlab chiqaruvchilar va jamiyatga xizmat ko'rsatadigan (ishlab chiqarish bilan shug'ullanmaydigan) sohalar o'rtasida taqsimlashning zarurligi soliqlarni yuzaga kelishiga sabab bo'ladi (ushbu jarayonning mohiyati keyingi bandlarda kengroq yoritiladi). Davlat o'zining vazifalarini bajarish uchun zarur bo'ladigan moliyaviy mablag'larga bo'lgan ehtiyojni ta'minlash maqsadida ishlab chiqarish (jamiyat a'zolari) sohasidan majburiy to'lovlar (soliqlar)ni turli xil shakllarda undiradi. Bu esa har doim davom etadigan jarayon hisoblanib, davlatning funksiyasiga aylanadi. Demak, bunday majburiy to'lovlar ham davlatni ham uning to'lovchilari (aholi va korxonalari) uchun muhimdir. Bir tomon (davlat) qancha? qanday qilib? kabi savollarga

qiziqsa, boshqa tomon (soliq to'lovchilar) nima uchun? degan savollarga javob topishga intiladi. Boshqa tomondan esa majburiy to'lovlarni joriy qilish va undirish jarayonlari ob'ektiv-sub'ektiv iqtisodiy munosabatlarga amal qiladiki, uning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishga butun jamiyat miqyosida ehtiyoj mavjud bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, ana shu omillar sabab soliqlarni o'rganishga oid tadqiqot ob'ekti yuzaga keladi.

Ilmiy bilish nazariyasiga ko'ra, o'rganilayotgan ob'ektni chuqur tadqiq etish va uni to'la kashf etish uchun dastlab uning umumiy xususiyatlarini aniqlab olib, keyingi bosqichda xususiylik tamoyili asosida o'rganish samaralidir. Shunga asoslangan holda soliqqa oid munosabatlarni o'rganishda dastlab uning umumiy xususiyatlarini alohida fan sifatida o'rganish soliqqa oid munosabatlarning keyingi bosqichlarini tavsiflovchi boshqa fanlarni oson o'rganishga imkon yaratadi. Ya'ni «Soliq nazariyasi» fanining o'rganish predmetiga ehtiyoj mavjud. Ta'kidlanganlardan xulosa chiqarish mumkinki, jamiyatda soliqlar nomi bilan mavjud bo'ladigan va davlat tomonidan undiriladigan majburiy to'lovlarning mohiyati, ularni joriy qilishning zarurligi, ahamiyati va boshqa ijtimoiy-iqtisodiy jarayon (munosabat) larga ta'sirining umumiy jihatlarini o'rganish «Soliq nazariyasi» fanining tadqiqot chegarasini aniqlab beradi. Har qanday moliyaviy fan iqtisodiyotning xususiyatlarini o'rganishda o'zining o'rganish tadqiqot ob'ekti va predmetiga ega bo'lgandagina, u fan sifatida e'tirof etiladi. Albatta, har bir fanning tadqiqot ob'ektini aniqlashda boshqa fanlarning tadqiqot ob'ektlari bilan qiyoslanadi, bog'liq tomonlari aniqlanadi. Chunki tabiat va jamiyatda dialektik qonuniyat mavjudki, har qanday jarayon va hodisalar o'zaro bog'liqlikka amal qiladi.

Xuddi shunday, soliqqa oid munosabatlarning

debochasida soliqlarni joriy etish masalasi turadi. Keyingi bosqichlarda esa uni undirish mexanizmlarini yaratish, uning tamoyillari, kategoriyasi va funksiyalari kabi jihatlarga oydinlik kiritish kerak bo'ladi. Soliqlarni davlat joriy qilar ekan, bu borada davlatning siyosati qanday bo'ladi, soliqqa tortishda qanaqa tartiblar va usullardan foydalaniladi, soliqqa tortish jarayonida qanaqa elementlar xizmat qiladi?

Shu kabi muhim savollarga javob topishni «Soliq nazariyasi» fani doirasida o'rganiladi. Qayd etilganlardan kelib chiqib, «Soliq nazariyasi» fanining predmetiga: «Soliqlarni joriy etish, uni undirish hamda yanada takomillashtirishga qaratilgan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning qonuniyatlari va umumiy xususiyatlarini o'rganishdir» deb ta'rif berish mumkin.

Har bir fanning maqsad va vazifalari uning tadqiqot predmetidan kelib chiqadi. Shunga ko'ra, «Soliq nazariyasi» fanining maqsadi – talabalar (o'quvchilar)ga soliqlarning iqtisodiy kategoriya va munosabatlar sifatidagi mazmun-mohiyatini ochib berish, soliqlarni yuzaga keltiruvchi shart-sharoitlari va uning omillarini ko'rsatib berish, majburiy xarakterdagi to'lovlarning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatni yoritib berish, soliqlarni joriy etish, uni undirish mexanizmlari va bu boradagi davlat siyosatining asosiy xususiyatlarini ko'rsatib berishdan iboratdir. Ushbulardan kelib chiqqan holda «Soliq nazariyasi» fanining bir qator vazifalari yuzaga keladi. «Soliq nazariyasi» fanining vazifalari quyidagilardan iborat:

- ✓ davlatning yuzaga kelishi va soliqlarning ob'ektiv ijtimoiy-iqtisodiy zarurligini tushuntirib berish;
- ✓ soliqlarning majburiy to'lovlar sifatidagi mohiyatini boshqa iqtisodiy kategoriyalar bilan taqqoslagan holda ochib berish;

- ✓ jamiyatda soliqlarni joriy etishning umumiy tamoyillarini ko‘rsatib berish;
- ✓ soliqlarni undirish mexanizmlarining tarkibi, uni shakllantirishning yo‘llari va amal qilish jarayonlarini tavsiflab berish;
- ✓ soliqlarni joriy etish va uni undirish mexanizmi bilan bog‘liq davlat siyosatining mohiyatini tushuntirib berish;
- ✓ soliqlarni joriy etish va undirish borasidagi tamoyillar va ularning xususiyatlarini ochib berish;
- ✓ ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar doirasida soliqlarning funktsiya va vazifalarini aniqlab berish, ularning o‘zaro farqlarini ko‘rsatib berish;
- ✓ soliqqa tortish tartiblari va usullarining mohiyati va qo‘llanish xususiyatlarini ko‘rsatib berish;
- ✓ soliqqa tortishda qo‘llaniladigan elementlarning tarkibi va ularning mohiyatini aniqlab berish;
- ✓ soliqlarning turli xil darajalarda guruhlanishining mazmunini tushuntirib berish va shu kabilar.

1.2-§. «Soliq nazariyasi» fanining tadqiqot predmetini o‘rganish metodlari

Har bir fan o‘z tadqiqot predmetini ma’lum bir metodlar¹ bilan o‘rganadi. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasida keltirilishicha, metod (yun. metodos – bilish yoki tadqiqot yo‘li, nazariya, ta’limot) – voqelikni amaliy va nazariy egallash, o‘zlashtirish, o‘rganish, bilish uchun yo‘l-yo‘riqlar, usullar majmuasi, falsafiy bilimlarni yaratish va asoslash usuli. Metodlar haqidagi ta’limot fanda «metodologiya»

---

¹ Ko‘pgina iqtisodiy va ilmiy adabiyotlarda metod va usullar mohiyati jihatidan sinonim tarzida tavsiflanadi. Biroq ilmiy nuqtai nazaridan metod kengroq tushuncha hisoblanadi.

deb ataladi. Bilish metodlari voqelikni qamrab olishi jihatidan 3 turga bo‘linadi: yalpi umumiy bilish metodlari – hamma fanlarda va bilishning barcha bosqichlarida ham qo‘llaniladigan umumiy hamda universal metodlari – metodologiyasi; umumiy bilish metodlari – bir qancha yoki barcha fanlarda qo‘llaniladigan va bilishning muayyan bosqichi (empirik, nazariy yoki empirik bosqichdan nazariy bosqichga o‘tish chegarasi)da qo‘llaniladigan bilish metodlari; xususiy yoki metodlari – ayrim fan doirasida qo‘llaniladigan bilish metodlaridir. Metodologiya (metod va ...logiya so‘zlaridan) – tadqiqotchining nazariy va amaliy faoliyatini tashkil etish, tiklash tamoyillari va usullari tizimi hamda bunday tizim haqidagi ta’limot. Metodologiya metodlar haqidagi ta’limot yoki yalpi-umumiy bilish metodi, deb ham ta’riflanadi¹. Metodlarning muhim xususiyati o‘rganish jarayonini soddalashtirish va samaraga erishishda asosiy vosita hisoblanadi. Shu jihatdan olganda, fanning o‘rganish metodlari umumiy va xususiy xarakterda bo‘ladi. Umumiy bilishning falsafiy metodlar barcha fanlar, jumladan, «Soliq nazariyasi» fani uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Hozirgi vaqtda «Soliq nazariyasi» fanining tadqiqot metodlari jumlasiga quyidagilar kiritiladi:

Dialektik metod. Dialektika [yun. dialektike (techne) – suhbat olib borish, bahslashish san’ati] – borliqning vujudga kelishi, uning taraqqiyoti haqidagi falsafiy ta’limot hamda voqelikni bilish va unga asoslangan tafakkur uslubidi². Dialektik metod fan tadqiqot markazida turgan masala yoki muammoni boshqa elementlarning mavjudligi

---

¹ Qarang: O‘zbekiston Milliy entsiklopediyasi «M» harfi. – Toshkent, 460-461 betlar.

² Qarang: O‘zbekiston Milliy entsiklopediyasi «D» harfi. – Toshkent, 242-463 betlar.

bilan birga qarash, o'rganish va ular o'zaro ta'sirida kechadigan degan jarayon sifatida qarashni ifodalaydi. Soliq kategoriyasi mazmunan majburiy to'lovlarni ifodalasa-da, ammo uning mavjud bo'lishi boshqa iqtisodiy kategoriya va munosabatlarning mavjudligi va amal qilishi bilan xarakterlanadi. Ya'ni, soliqlarning paydo bo'lishi, ularni joriy etish va undirish jarayonlarini keltirib chiqaruvchi boshqa omillar (masalan, taqsimot omillari)ning mavjudligi va ularning xarakteri bilan bog'liqlikda qarash lozim bo'ladi. Soliqlar boshqa iqtisodiy munosabatlar bilan bog'liqlikda o'zining ichki elementlari bilan o'zaro bir-biriga bog'liklikda amal qiladi. Masalan, soliq stavkasi soliq bazasi va soliq tushumlarining ajralmas qismi hisoblanadi. Soliq tushumlari o'rganilganda uni soliq stavkasi va soliq bazasisiz o'rganish soliq tushumlarini to'liq o'rganishga imkon bermaydi. Demak, dialektik metod orqali fan ob'ektini o'rganishda har bir iqtisodiy jarayonni boshqa omillar keltirib chiqarganligi va ularning ta'sirida mavjud bo'lishligini hamda o'zining ajralmas ichki elementlariga egaligi aniqlanadi va shu tartibda ob'ekt kashf etiladi, uning xususiyatlari aniqlanadi.

Abstraksiya metodi. Abstraksiya lotin tilidan olingan bo'lib, «*abstractio*» – «diqqatni chetga tortish», «chalg'itish» degan ma'noni anglatadi. Tadqiqotning umumiy mantiqiy metodi sifatida o'rganilayotgan hodisaning bir qancha xossalari va nisbatlaridan fikran uzoqlashish, ayni paytda tadqiqot jarayonida qiziqtirgan xossalarni (eng avvalo, muhim, umumiy xossalarni) ajratish jarayoni. Mazkur jarayon natijasida har xil «mavhum predmetlar» olinadi. Bunda «mavhum predmetlar» deganda alohida tushunchalar va kategoriyalar («rivojlanish», «qarama-qarshilik», «fikrlash» va b.) hamda ularning tizimlari tushuniladi.

«Soliq nazariyasi» fani mazkur metod orqali soliqlarning xossalari o'rganayotganda bevosita soliq kategoriyasi

va munosabatiga xos bo‘lmagan jarayonlardan vaqtincha uzoqlashish orqali diqqat markazda turgan jarayonga e’tibor berishni taqozo etadi. Ikkinchi darajali deb qaraladigan (aynan shu vaqtda muhim bo‘lmagan, ammo keyingi bosqichlarda muhim bo‘lishi ham mumkin) jarayonlarda uzoqlashish fikrlarni, xulosalarni umumlashtirishga imkon beradi. Masalan, soliq siyosati tushunchasi o‘rganilayotganda, uning mohiyati nazariy jihatdan talqin qilinganda soliq siyosatini amalga oshirishda turli xil vakolatli organlar faoliyatining samaradorligini talqin qilishdan vaqtincha uzoqlashish, soliq siyosatining o‘zini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Ammo ikkinchi darajali deb qaralgan soliq siyosatini amalga oshirishda turli xil vakolatli organlar faoliyatining samaradorlik masalasi keyingi bosqichlarda dialektik metod orqali soliq siyosatining o‘zi bilan bog‘liq holda tushuntiriladi. Tadqiqotning abstraksiya metodi fan o‘z tadqiqot predmetini, tushunchalar va jarayonlarni o‘rganayotganda (tushuntirayotganda) asosiy diqqatni jamlash, ortiqcha narsalar (hodisalar)ga aralashib qolmaslik, haddan tashqari maydalashib ketmaslikni ta’minlaydi va bu maqsadga erishishga yordam beradi.

Induksiya va deduksiya metodlari. Fanning tadqiqot metodlari sifatida induksiya va deduksiya tushunchalari ham lug‘aviy ma’noda lotin tilidan olingan bo‘lib, «Inductio» – bilib olmoq, tagiga etmoq, deductio – xabar olish, qaytib ko‘rish» degan ma’nolarni anglatib, o‘rganish jarayonida tadqiqot ob’ektining qaysi qismlari bo‘yicha yo‘nalish lozimligini ko‘rsatib beradi. Boshqacha qilib aytganda, soliq tushunchalari va jarayonlarini tushuntirish va o‘rganishda uning ayrim qismlarini alohida o‘rganib, shu asosda umumiy xulosalar chiqarish, ushbu umumiy xulosalar (tushunchalar) dan quyi tomonga qarab yo‘nalishga asoslanish maqsadga muvofiqlikni bildiradi. Induksiya va deduksiya bir-biriga

bog‘liq bo‘ladi va ular o‘rganilayotgan tadqiqot ob‘ektini yagona tizim asosida tadqiq qilishga yordam beradi.

«Soliq nazariyasi» fanida mazkur metodlardan foydalan-ganda soliq tushunchalari va jarayonlarini umumiy yaxlit tizim deb qarash va ularning quyidan yuqoriga va aksincha bir tartibda yondashishni bildiradi. Masalan, soliq yuki tushunchasi umumiy tushuncha sifatida soliq to‘lovchilar zimmasidagi soliq majburiyatlarning qiymatini ifodalaydi, ammo uni tushuntirishda uning tarmoqlar, hududlar, korxonalar, aholi darajasiga qarab, quyi darajadagi soliq yukini-xususiyatlarini bilishga intilish orqali umumiy soliq yukining mazmunini yanada chuqurroq anglanash va shu tartibda quyi darajadagi soliqqa oid jarayonlardan uning umumiy xulosalar chiqarishga intilish masalasini yanada oydinlashtiradi.

Sintez va tahlil metodlari. O‘rganishning sintez metodi grekcha so‘z bo‘lib, «synthesis – birlashtirish, bog‘lash, joylashtirish, to‘ldirish» degan ma‘nolarni anglatib, soliqqa oid tushunchalar va munosabatlar o‘rganilayotganda ularning chala, etishmayotgan qismlarini to‘ldirgan holda, ularni bir butunlikda tushuntirish lozimligini bildiradi.

«Soliq nazariyasi» fanida soliq elementlarini tushun-tirishda, masalan, soliq bazasini soliq ob‘ektisiz tushuntirib bo‘lmaydi, agar soliq bazasi tushunchasi soliq ob‘ektisiz qaraladigan bo‘lsa, uning mohiyati anglashilmay qoladi, shuningdek, soliq stavkalarini foiz, qat‘iy birlik (masalan, so‘m, ot kuchi)larsiz tushunish qiyinroq kechadi va mavhum bo‘lib qoladi. Tahlil jarayonida fikr murakkablikdan od-diylikka, tasodifdan zaruratga, xilma-xillikdan ayniyatga va birlikka qarab harakat qiladi. Tahlil qilishning maqsadi qismlarni murakkab butunning unsurlari sifatida bilish va ular o‘rtasidagi aloqa va qonuniyatlarni aniqlashdan ibo-ratdir. Biroq tahlil mohiyatni ajratib qarashga olib keladiki,

mavhum holda qolayotgan birlik, xilma-xillikdagi birlik sifatida hali ochilmagan bo'radi. Sintez, aksincha, tahlil vositasi bilan ajratilgan qismlar, xossalari munosabatlarni yagona bir butunga birlashtirish jarayonidan iborat. Sintez birlikdan tafovutga va xilma-xillikka qarab yo'naltirilgan bo'lib, umumiylik va ayrimlikni, birlik va xilma-xillikni muayyan jonli butunga birlashtiradi. Tahlil va sintez chambarchas bir biriga bog'liq.

Analogiya metodi. (moslik, o'xshashlik) – o'xshash bo'lmagan ob'ektlarning ayrim jihatlari, xossalari va munosabatlaridagi o'xshashliklarni aniqlash. Aniqlangan o'xshashlik asosida tegishli analogiya bo'yicha xulosa chiqariladi. Uning umumiy sxemasi: B ob'ekt a, b, c, d belgilarga ega; C ob'ekt b, c, d belgilarga ega; binobarin, C ob'ekt a belgiga ega bo'lishi mumkin. Analogiya haqiqiy emas, balki ehtimoliy bilim beradi. Analogiya bo'yicha xulosa chiqarishda muayyan ob'ekt («model»)ni ko'rib chiqish natijasida olingan bilim boshqa, nisbatan kam o'rganilgan ob'ektga ko'chiriladi¹. Ya'ni, iqtisodiy fanlar, jumladan, «Soliq nazariyasi» fanini o'rganishda ayrim olingan tushunchalar va munosabatlarga xos belgilar, uning elementi yoki unga yaqin bo'lgan tushunchalarda takrorlanishi, uchrashi mumkinligi e'tiborga olinadi. Masalan, soliq ob'ektidagi elementlar soliq bazasida albatta uchraydi, chunki soliq bazasi soliq ob'ektidan kelib chiqib aniqlanadi, soliq turlari bo'yicha qarzdorlik tushunchasi o'rganilayotganda soliq qarzdorligining yuzaga kelishiga sababchi omillar bir necha soliq turlarida aynan takrorlanadi (masalan kreditorlik qarzlari, shunga o'xshash). Demak, analogiya metodi orqali soliqqa oid tushunchalar va munosabatlarni o'rganishda ularning ichki mexanizmlarida

---

¹ www.faylasuf.uz/.../256-fan-metodologiyasi.

uchraydigan aynan va yaqin o'xshashliklarni aniqlash orqali ularning mohiyati tushuniladi hamda ularning o'zaro yaqin kategoriyalar ekanligi aniqlanadi. Bu esa o'rganishning keyingi bosqichlarida qo'l keladi.

Mantiqiy metod. Har qaysi darajadagi o'rganish mantiqqa asoslanadi. Bilishga intilish ham mantiqiy harakat bo'lib, mazkur metod barcha fanlar uchun umumiy metodologik ahamiyat kasb etadi. «Soliq nazariyasi» fani ham boshqa fanlar singari o'zining tadqiqot predmetini o'rganishda mantiqiy yondashuvlarga tayanadi. Masalan, birinchi soliq turi va shakli qaysi yilda joriy qilingani haqida tarixiy ma'lumotlar mavjud emas, ammo mantiqiy yondashuvga ko'ra ma'lumki, soliqlar davlatning paydo bo'lishi va uning amal qilishi bilan bog'liq. Demak, soliqlarning vujudga kelishida mantiqiy metodga asoslanadi. Shuningdek, soliq tushumlarining dinamik va statistik holatda bo'lishiga iqtisodiy ko'rsatkichlardan tashqari soliq to'lovchilarning soliq madaniyati darajasi ham ta'sir qiladi. Buni esa mantiqiylikka asoslangan holda tushuntiriladi va xulosalar olinadi. Budjetga soliq tushumlarining kelib tushish jarayonini prognozlashda ham mantiqiy metod katta ahamiyatga ega bo'ladi. Ilmiy bilishning mantiqiylik metodi iqtisodiy ko'rsatkichlar etarli samara bermaganda yoki ularni qo'llash imkoni bo'lmaganda, jarayonlarning harakatida haddan tashqari stixiyalilik ko'p kuzatilganda, iqtisodiy qonuniyatlar kechishi turlicha kasb etgan va shu kabi holatlarda o'rganishning va xulosa qilishning samarali metodi sifatida namoyon bo'ladi.

Modellashtirish metodi. Globallashtirish davrida iqtisodiy, jumladan, soliqqa oid fanlarni o'rganishda modellashtirish metodlari katta ahamiyat kasb etib bormoqda. Modellashtirish asosan qator modellarga asoslanadi. Ya'ni o'rganilayotgan jarayonning modeli ishlab chiqilib, u model-

lashtiriladi. Mazkur metod «Soliq nazariyasi» fanida juda ko'p qo'llanilmasa-da, ammo soliq tizimiga kiruvchi soliqlar va soliqsiz to'lovlarni bir tizim sifatida o'rganishda uning modelini ishlab chiqish katta samara berishi mumkin. Ammo soliq nazariyasida soliq yuki, soliq stavkalari, soliqqa tortish tizimlari shakllarining samaradorligini tushuntirishda modellashtirishdan foydalanish qo'l keladi. Soliqqa oid fanlarning keyingi bosqichlari, jumladan, «Soliq statistikasi va prognozi», «Yuridik shaxslarni soliqqa tortish», «Jismoniy shaxslarni soliqqa tortish», «Soliq yuki tahlili», «Soliq tizimini optimallashtirish» kabi fanlarni o'qitishda esa modellashtirishning matematik, ekonometrik va boshqa shakllari keng foydalaniladi.

Tarixiylik metodi. Bu metod o'z-o'zidan ko'rinadiki, hodisa, jarayon va voqeliklarning mohiyatini o'rganishda ularning tarixiy amal qilish holatlariga asoslanadi. Soliq turlarning joriy etilishi, ularni davlatchilikning turli shakllari va davrlarida qanday amal qilganligi hamda iqtisodiy tizimlarda qanday qo'llanilganligi, soliqlarning bekor qilinishi, yangilarining joriy etilishi, ularning unifikatsiya qilinishi (birlashtirilishi va shu kabi) holatlarni tarixiy jihatdan o'rganish soliqqa oid tushunchalarning mohiyatini anglashda qo'shimcha ma'lumotlarga ega bo'linadi va ular to'ldiriladi. Tarixiylik yondashuv asosida esa soliqqa oid kategoriya va munosabatlarning o'zgarish tendensiyalari aniqlanadi, ulardan qaysi vaqtlarda qanday foydalanilganligi va ular qanday samara berganligini tahlil qilish imkoniyati tug'iladi, qolaversa, soliq kategoriyalarining «yashovchanlik» xususiyatlarini aniqlash orqali ularning iqtisodiy va soliq tizimidagi o'rni va ahamiyatiga to'g'ri baho berishga asos bo'ladi. Yuqorida qayd etib o'tilganlardan tashqari yana ilmiy bilishning boshqa metodlari ham mavjudki, «Soliq nazariyasi»

fanining predmetini o‘rganishda ularning u yoki bu turidan foydalaniladi.

1.3-§. «Soliq nazariyasi» fanining boshqa fanlar bilan aloqasi

«Soliq nazariyasi» o‘z o‘rganish predmetini boshqa bir qator aniq, ijtimoiy va iqtisodiy fanlar bilan birgalikda o‘rganadi. Soliqlarga oid ilmiy nazariy qarashlar ularning shakllanish jarayonlarini «Iqtisodiyot nazariyasi», «Iqtisodiy ta’limotlar tarixi», «Iqtisodiy tarix» kabi fanlar bilan birgalikda o‘rgansa, soliq tizimida soliqlarning makroiqtisodiy jihatlarini «Makroiqtisodiyot», «Milliy hisoblar tizimi» kabi fanlar bilan, soliq tushumlari, soliq to‘lovchilarning dinamik holatda o‘zgarishlarini «Statistika», «Miqdoriy usullar», «Axborot texnologiyalari» kabi fanlar bilan o‘zaro aloqadorlikda o‘rganadi. Soliqlar bevosita markazlashtirilgan pul fondlari, jumladan, davlat budjeti bilan bog‘liq bo‘lib, bu jarayonlarni o‘rganishda, albatta, «Moliya», «Davlat budjeti», «Davlat moliyasini boshqarish» fanlari bilan o‘zaro aloqadorlikda bo‘lsa, soliqlarning mohiyatini o‘rganish, soliq elementlarining amal qilish holatlarini «Buxgalteriya hisobi», «Iqtisodiy tahlil» fanlarining metodlaridan foydalangan hamda ular bilan bog‘liq holda o‘rganadi.

Albatta, soliqlar bevosita korxonalarda pul oqimlari va fondlarining harakati bilan bog‘liq bo‘lib, bunda u «Xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar moliyasi», «Mikroiqtisodiyot» fani bilan bog‘liqlikda bo‘lsa, soliqlarning tarixiy rivojlanish aspektlari va unga oid dastlabki ilmiy nazariy qarashlarni ijtimoiy fanlar, jumladan, «Tarix», «Arxeologiya», «Falsafa» kabi fanlar bilan o‘zaro bog‘lanadi. Shuningdek, soliq tizimida soliq to‘lovchilarning soliq madaniyati,

soliqdan qochish, soliq to'lashdan bo'yin tovlash, soliq hujjatlarini qalbakilashtirish, soliqlarni to'lamaganlik uchun javobgarlik masalalari kabilarni o'rganishda esa «Psixologiya», «Huquq» kabi fanlarga tayaniladi. Demak, «Soliq nazariyasi» fani o'zining tadqiqot predmetini yakka holda emas, boshqa ijtimoiy iqtisodiy fanlar bilan bog'liq holda, ularning tadqiqot metodlari va xususiyatlaridan foydalangan holda o'rganadi.

Tayanch so'z va iboralar:

Fan, predmet, ob'ekt, ilmiy bilish, tadqiqot metodlari, dialektik metod, abstraksiya metodi, induksiya metodi, deduksiya metodi, mantiqiylik metodi, tarixiylik metodi, fanning vazifalari, taqsimot, fanlar bilan aloqa, modellar, metodlar.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Fan predmeti deganda nimani tushunasiz?
2. Fan sifatida yuzaga kelishining asosiy sharti nimada?
3. Fanlar o'z o'rganish sohalarini nima uchun metodlar orqali o'rganadi?
4. «Soliq nazariyasi» fani qanaqa fan?
5. «Soliq nazariyasi» fani o'z predmetida ilmiy bilish va fanni o'rganishning qanday metodlaridan foydalanadi?
6. «Soliq nazariyasi» fani boshqa fanlar bilan bog'liqligini izohlang.
7. «Soliq nazariyasi» fanining mutaxassislar tayyorlashdagi ahamiyati nimalarda deb hisoblaysiz?
8. «Soliq nazariyasi» fanining predmeti nima?

2-BOB. SOLIQLARNING IQTISODIY MOHIYATI VA TARIXIY SHAKLLANISHI

2.1-§. Soliqlarning iqtisodiy mohiyati va belgilari

Ta'kidlash kerakki, soliq tushunchasi, avvalo, iqtisodiy kategoriya hisoblanadi. Soliqlarning kategoriya sifatidagi mazmuni uning jamiyatda davlat tomonidan jamiyat a'zolariga nisbatan qo'llaydigan moliyaviy dastak – majburiy to'lovlarni o'zida ifoda etadi. Yuqorida ta'kilab o'tilganidek, soliqlarning paydo bo'lishi va uning amal qilishi davlatning paydo bo'lishi va amal qilishi bilan bog'liq. Jamiyatda yuz beradigan har qanday jarayon va hodisalar, albatta, u yoki bu omillarning ta'sirida yuzaga keladi va rivojlanadi. Soliq kategoriyasi ham xuddi shunday xususiyatga ega. Soliq kategoriyasining mazmun mohiyatini to'liq anglash uchun uning ildizini topish zarur bo'ladi, ya'ni soliqning amal qilishining asosiy omillarini aniqlash uning mohiyatini kashf qilishda muhim qadam bo'ladi.

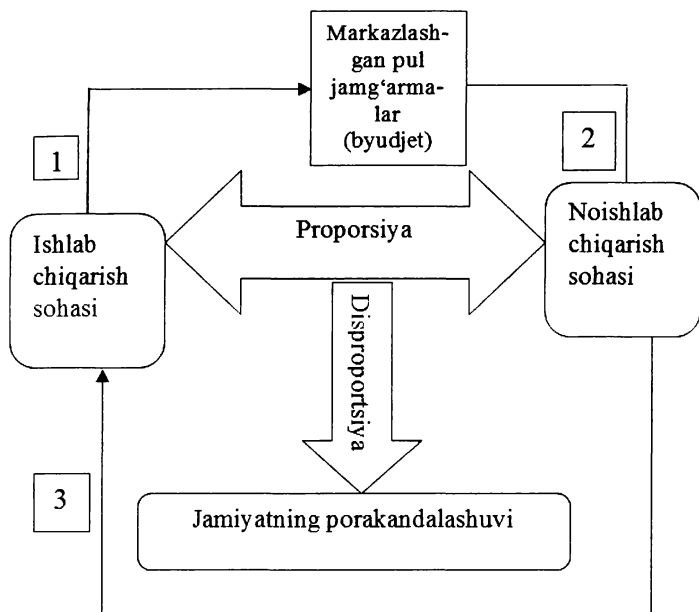
Yuqorida qayd etilganidek, soliq kategoriyasi jamiyatdagi taqsimot munosabatlariga borib taqaladi. Soliqlar ham xuddi moliya kategoriyasi singari taqsimot munosabatlarining murakkablashuvi va uni tartibga solishning samarali metodlariga bo'lgan ehtiyojdan kelib chiqadi. Agar fanni o'rganishning tarixiylik va mantiqiylik metodlariga asoslanadigan bo'lsak, kishilik jamiyatining taraqqiyotini tavsiflovchi formatsiyali yondashuvga ko'ra hali davlat mavjud bo'lmagan sharoitda ham, qadimgi odamlar o'rtasida ham taqsimot munosabatlari mavjud bo'lgan. Ushbu taqsimot munosabatlari dastlab stixiyali kasb etgan bo'lsa, keyinchalik oila, guruh, qabila boshliqlari tomonidan amalga oshirilgan. Bunda taqsimotda qanday ta-

moyillarga asoslanilganligi tarixiy manbaalarda mavjud. Bunday taqsimot munosabatlari kishilik jamiyatining rivojlanib, takomillashib va murakkablashib borishi, iqtisodiy munosabatlar va unga monand ravishda ijtimoiy munosabatlar ham murakkablashib borganligi va taqsimot mexanizmlarining an'anaviy usullari ish bermay qolishi oqibatida yangi kuchga ehtiyoj sezadi. Ibtidoiy jamoa tuzumining emirilishida aynan taqsimot munosabatlariga o'zgartirishga ehtiyoj ham asos bo'lganligi ajab emas.

Jamiyatda munosabatlarning rivojlanishi oqibatida ikki xil sohaga, ya'ni ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sohasiga ajralishi esa ular o'rtasida o'zaro nisbat (proporsiya) munosabatlarini o'rnatishni talab etadi. Bu esa o'z-o'zidan ko'rinadiki, davlatning jamiyatda sinfiy siyosiy kuch sifatida yuzaga kelishining iqtisodiy asoslariga sabab bo'lgan. Demak, davlatning yuzaga kelishiga sabab, birinchidan ikkiga bo'lingan sohalar o'rtasida nisbatni ta'minlash bo'lsa, boshqa tomondan taqsimot munosabatlarini tartibga solish orqali jamiyatda muvozanatni ta'minlashning zarurligidir.

Davlat ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sohasi o'rtasidagi nisbat munosabatlarni tartibga solishda bir tomondan uning samarali usullarini shakllantirsa, boshqa tomondan noishlab chiqarish sohasini kengaytirishga harakat qiladi, ya'ni uning o'ziga xizmat qiluvchi zvenolarni kuchaytiradi. Davlatning oldida yagona yo'llardan biri ishlab chiqarishda yaratilgan mahsulot(qiyamat)ning bir qismini majburiy tartibda undirish va uni noishlab chiqarish (o'zining zvenolari) o'rtasida qayta taqsimlash orqali muvozanatni ta'minlashdek tadbirdir. Bu tadbir esa qandaydir markazlashgan (pul) fondlarni shakllantirishni taqozo etadi. Ishlab chiqarish sohasidan qayta taqsimlangan boyliklarni esa ushbu markazlashgan fondlarga jalb qi-

lishning birdan-bir usullaridan biri sifatida majburiy to'lovlar, ya'ni soliqlarni joriy etishni taqozo etadi. Buni yaxshiroq tushunish maqsadida quyidagi rasmdan foydalanamiz (1-rasm).

1-rasm. Soliqlarning yuzaga kelishining ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlari

Bu yerda: **1** → Ishlab chiqarish sohasida yaratilgan mahsulot (milliy daromad)ni soliqlar vositasida qayta taqsimlanishi.

2 → Markazlashgan pul fondlari (budjet) mablag'larining noishlab chiqarish sohasi o'rtasida qayta taqsimlanishi.

3 → Noishlab chiqarish sohasidagi xizmat (ish)larning ishlab chiqarish sohasiga o'tkazilishi.

Bu keltirilgan rasmdan ko‘rinadiki, agar davlat ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sohalarida nisbatni ta‘minlamasa, disproporsiya kelib chiqadi va uning oqibatida esa jamiyat parokandalashadi, provardida esa davlatga ehtiyoj qolmaydi. Bundan yana shu narsa ma‘lum bo‘ladiki, davlatning ichki sohadagi bosh funksiyasi taqsimot munosabatlarini tartiblash orqali sohalar o‘rtasidagi nisbatni hamda jamiyatning bir maromda rivojlanishini ta‘minlash hisoblanadi. Bunga erishishning muhim vositalaridan biri sifatida esa soliqlarga ehtiyoj kelib chiqadi. Bundan soliqlarning paydo bo‘lishining ikki jihati yuzaga keladi. Bir tomondan ijtimoiy-iqtisodiy ob‘ekt sifatida yuzaga chiqsa, boshqa tomondan sub‘ekt tarzda mavjud bo‘ladi. Bu nima degani? Soliqlarning sub‘ektiv tarzda mavjud bo‘lishligi soliqlar davlat tomonidan o‘ylab topilgan muhim moliyaviy dastak bo‘lib, u davlat tomonidan ishga solinishidir. Ob‘ektiv zarurligi esa soliqlarsiz taqsimot munosabatlarini jamiyat miqyosida tartibga solib bo‘lmaydi, jamiyatning amal qilishi va rivojlanishi esa taqsimot munosabatlarini makro darajada tartiblashga bog‘liq bo‘ladi, demak, soliqlar ob‘ektiv ijtimoiy-iqtisodiy jarayonga aylanadi. Soliqlarning mohiyatini to‘g‘ri anglash uni yuzaga kelishining ijtimoiy shart-sharoitlari bilan bog‘liq holda talqin qilishni taqozo etadi.

Agar tarixiy manbaalarga qaraydigan bo‘lsak, soliqlarning dastlabki ko‘rinishlari er va hayvonlar bilan bog‘liq bo‘lgan, ya‘ni davlat o‘z maqsadlarida soliq undirishda er hamda va hayvonlardan soliq olgan. Bu esa kishilik jamiyatining turmush tarzidan kelib chiqqan. Davlatchilikning dastlabki davrlarida asosiy kun

kechirish vositalaridan biri bu – er va hayvonlar bo‘lgan¹. Soliqlarning yuzaga kelish jarayoni iqtisodiy nuqtai nazardan yuqorida keltirilgan chizmadagi jarayonga asoslansa (hozirgi davrda ham), uning dastlabki yuzaga kelish sharoitlari turlicha bo‘lgan, ya’ni stixiyali tarzda bo‘lgan. Ba’zi hollarda mahalliy martabali va kuch-qudratga ega bo‘lgan hukmdorlar qulay tabiiy jug‘rofiy joylarni egallab undan boshqalar foydalanganlik uchun majburiy to‘lovlar undirgan bo‘lsa², ba’zi hollarda hukmdorlarga tekinga ishlab berish tarzda joriy qilingan, dastlabki vaqtlarda soliqlar ko‘proq qurbonlik qilinish tarzida amal qilgan³. Soliqlarning dastlabki yuzaga kelish shart-sharoitlari sifatida diniy aqidalar ham katta rol o‘ynagan. Din vakillari tomonidan kishilarning xudolarga ixtiyoriy-majburiy tartibda qurbonliklar qilinishi uqtirilgan va turli xil ko‘rinishlarda to‘lovlar ham undirilgan.

Albatta, soliqlar xo‘jalik yuritishning shakliga ham mos bo‘lgan. Tovar-pul munosabatlari yuzaga kelgunga qadar esa u ko‘proq tabiiy shaklda undirilgan. Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, soliqlarning yuzaga kelishi va rivojlanishi, avvalo, davlatning paydo bo‘lishi bilan bog‘liq bo‘lsa, uning joriy qilinish va undirilish shakllari esa odamlarning turmush tarzi, davlatchilikning qurilishi, dastlabki hukmdorlarning mavqei, shuningdek, davlatning siyosiy qudratiga bog‘liq bo‘lgan (soliqlarning rivojlanishining tarixiy jihatlari keyingi bandlarda alohida keltirilgan).

---

¹ Qarang: Егер О. Древний мир // Всемирная история. Т. I. СПб.: Спец. лит., 1997. – С. 32.

² Qarang: Паркинсон С. Закон и доходы. – М.: ПКК «Интерконтакт», 1992. – С. 14-15.

³ Кучеров И.И.Налоговое право зарубежных стран. Курс лекций. М: АО «Центр ЮрИнфоР», 2003.–С.78-91.

Soliqlarning tarixiy shakllanishi va uning tabiati bilan shug'ullanuvchi olimlarning fikricha, soliqlar turlicha ko'rinishlarda rivojlangan va nomlangan. Soliqlarning «o'lpon» – yengilganga soliq, «kontributsiya» (urushda engilgan tomondan to'langan to'lov) deb nomlanib kelishi, davlatlar o'rtasidagi o'zaro bosqinchilik harakatlari doimiylikdan to'xtab, davlatlar o'zlarining harbiy salohiyatini ta'minlashga o'tishigacha davom etib, bu vaqtlarda soliqlar ichki manbaalar hisobiga qoplana boshlangan.

Davlatchilikning dastlabki vaqtlarida davlat boshlig'ining shaxsiy mablag'lari va davlat manfaatlari uchun undirilgan majburiy to'lovlar hali to'liq ajralmagan sharoitlarda soliqlar «yordam» ko'rinishida bo'lgan. Davlat turli bosqinlardan o'zini himoya qilish maqsadida fuqarolar tomonidan in'om etilgan moddiy boyliklarni yordam shaklida qabul qilishgan. Bunday to'lovlar grekcha «auxilia», lotincha «donum», inlizcha «benevolence» – «xayrixohlik, ixtiyoriy in'om»; lotincha «adiutorium», fransuzcha «aide», inglizcha «aid» – «yordam»; «precarium» (lotincha), «Bede» (nemischa) – «so'rov» nomlari bilan atalib kelingan. Rivojlanishning keyingi bosqichlarida esa u «qurbonlik» (o'z mulkini davlatga qurbonlik sifatida taqdim qilish) deb nomlanib, u «gabelle» (fransuzcha), «Abgabe» (nemischa) va «dazio» (lotincha) nomida ham yuritilgan.

Davlatchilik tizimining keyingi bosqichlarining rivojlanish xususiyatlariga qarab soliqlar inglizcha «duty» – majburiyat deb nomlangan bo'lsa, soliqlar mol-mulkning egasiga nisbatan begonalashuvini ifodalab «impost, imposition» (inglizcha), «impot» (fransuzcha) va «imposta» (itlayancha) – «soliq», «to'lov» degan ma'nolarda ishlatilib kelingan. Shu bilan birgalikda soliqlar davlatning faoliyati bilan bog'liq jihatlarini ifodalovchi «Regaliya» tushunchasi ham paydo bo'ldi. Regaliyalar davlat

moliya xo‘jaligining ajralmas qismiga aylanib bordi. Qadimgi Gretsiya, Rim, Yevropa va Osiyo davlatlarida shakllangan qadimgi davlatchilik shakllarida davlatning asosiy faoliyatining yo‘nalishlari sifatida turli xil binolar, inshootlarning qurilishi, umumiy manfaatlarga xizmat qiluvchi sohalarni (sud, huquq-tartibot, pochta, pulni zarb qilish va almashinuvlar, umumiy foydalanishga xizmat qiluvchi transport tizimi va sh.k.) shakllantirish, aholining ayrim guruhлари tomonidan amalga oshirish imkoniyati cheklangan tarmoqlarni rivojlantirish (masalan, rudalarni qayta ishlash)ga e‘tibor berib kelingan va ular davlatning daromad olish manbaalari sifatida katta rol o‘ynab kelgan. Regaliya lotincha so‘z bo‘lib, «regalis – shohga tegishli, shohniki» degan ma‘noni anglatib, keyingi vaqtlarda undan shaxslarga tegishli maxsus va noyob narsalarga (masalan, turli xil yorliqlar, medallar, sovrinlar, kasbiy buyumlar) nisbatan qo‘llanilib kelinadi.

Dastlabki vaqtlarda shoh (hukumat boshlig‘i)ga tegishli barcha mol-mulk va buyumlarga nisbatan qo‘llanilgan holda, davlatchilikning ilk ko‘rinishlarida ba‘zi davlatlarda shoh va davlatga tegishli bo‘lgan mol-mulk o‘rtasida to‘liq ajralishlar bo‘lmagan sharoitda davlatga tegishli binolar va boshqa daromad keltiruvchi mol-mulk va huquqlar ham regaliyalar tarkibiga kiritilgan. Keyinchalik davlat mulki va daromadlarining ajralishi sabab regaliyalarga davlat mulki va unga daromad keltiruvchi daromad sifatida izohlanib kelingan. Nemis olimi German Sh trauxning tadqiqotlariga ko‘ra regaliya tushunchasi XII asrda Italiya qonunchiligida keltirilgan bo‘lib, unda imperatorga tegishli barcha huquqlar, sud va boshqaruvga nisbatan ishlatilgan. Bu tushuncha XIII asrda Germaniyada keng qo‘llanila boshlandi. Bu davrda oltinni qazish ishlari rivojlanish tusiga kirishi regaliyalar noyob metallarga nisbatan huquq sifatida qo‘llanilgan. O‘rta

asrlarda esa regaliyalar farqlanib boshlandi. Hukumatga tegishli barcha huquqlar, sud va boshqaruv, davlat ramzlari (toj, podshoh hassasi) «regalia majora» deb nomlangan bo'lsa, «regalia minora» yoki «regalia utilia fisci» nomli regaliyalar orqali davlatga tegishli boshqa barcha narsa (mulk, boylik)lar tushunilgan. Iqtisodiy adabiyotlarda davlat monopoliyasini regaliyalardan farqli ekanligi izohlanadi. Masalan, tamaki mahsulotlarini ishlab chiqarish jamiyat manfaatlariga xizmat qilmaganligi uchun tamaki sanoati emas, undan olingan soliqlar, shuningdek, qimor o'yinlari, lotareya o'yinlariga tegishli huquqlar emas, balki ushbu faoliyatdan olingan daromadlar regaliyalar hisoblanishi belgilangan. Davlatlarning taraqqiy etib borishi va ularda pul dastaklari, pochta aloqalari va telefon tarmoqlarining rivojlanishi hamda ulardan olingan daromadlar asosan regaliyalar sifatida izohlandi. Davlat regaliyalarining orasida pul regaliyalari eng qadimiy hisoblanadi. Pul regaliyalarini davlat o'z qo'liga olib, uni chop etish orqali daromadga ega bo'lgan, ya'ni uni chop etish nominal xarajatlari va uning haqiqiy bahosi o'rtasidagi farq davlat daromadlari sifatida baholangan.

Keyinchalik uning turlarini kengayishi, masalan, chek, veksell, muomala vositalari, bank biletlarini muomalaga kiritish davlatga ma'lum daromadlar olib kelgan. Ayrim davlatlarda pul regaliyalarning daromadlilik darajasi uning boshqa pullarga almashinish darajasi(kursi)ning oshishi sabab bunday regaliyalarni rivojlantirishga katta e'tibor berila boshlandi. Pochta, temir yo'l, telegraf, telefon xizmatlari, mulklarni rasmiylashtirib berish, shaxslarga oid hujjatlarni rasmiylashtirish va shu kabilardan olingan daromadlar soliq tizimi davlatning asosiy iqtisodiy richagiga aylangunga qadar davlat daromadlarining (budjetining) asosiy daromad manbai sifatida ahamiyat kasb etib kelgan.

Demak, jamiyatning taraqqiylashuvi va davlatlar soliq tizimining rivojlanashi orqali regaliyalarning oʻrni va ularning davlat hamda jamiyat hayotidagi moliyaviy roli oʻzgarib borgan. Hozirgi vaqtda davlat regaliyalarning quyidagi shakllari keltirilib oʻtiladi: Sanoat (monopoliya tarmoqlaridan olinadigan daromad, ruxsatnomalar va litsenziyalar berishdan olingan daromad, roʻyxatdan oʻtkazganlik uchun yigʻimlardan olingan daromad); sud ishlari (sud bojlari, sud qarori ijro etilganlik uchun yigʻim, jarimalar va mulkni davlat foydasiga oʻtkazish); pul (pul va boshqa qimmatli qogʻozlarni chop etishdan daromadlar); bojxona (boj toʻlovlari va noqonuniy mollarini davlat foydasiga oʻtkazish) regaliyalar keltirib oʻtiladi¹.

Soliqlarning yuzaga kelishi va uning tabiatini izohlashda diniy tushunchalar orqali izohlashlar ham yoʻq emas. Masalan, «Bibliya»da kishi topgan foydasining oʻndan bir qismini jamiyat manfaati uchun toʻlashi lozimligi haqida taʼkidlangan boʻlsa, «Qurʻon»da insoniyat uchun mol-mulk va daromadining oʻzining ehtiyojlaridan ortgan (albatta, maʼlum bir muddatda ishlatilmay turgan holatda) bir qismini boshqalar (nochor, kambagʻal, faqirlar)ga ajratib berilishi haqida oyatlar nozil qilingan. Zakot va soliqlarning iqtisodiy tabiatida oʻxshashliklar mavjud boʻlsa-da, ularning ichki mazmunida katta farqlar mavjudligi va ularni tenglashtirmaslik haqida islom dinining fiqhshunos olimlari tomonidan juda koʻplab fikrlar bildirilgan. Masalan, Sh ayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusufning «Zakot» nomli kitobida Muhammad Siddiq Rushdiy va uning «Tazkirat ul-avliyoi turkiy» asarida hamda islom fiqhshunos olimlari va ulamolari Ibn Hajar al-Haysamiy, Alloma Ibn Obidin al-Hanafiy, Sh ayx Aliysh, Sayyid Rashid Rizo, Shayx

---

¹ Qarang: <https://ru.wikipedia.org>.

Mahmud Sh altut, Sh ayx Muhammad Abu Zahralar tomonidan ham soliqlar va zakot bir xil narsa emasligi ta'kidlab o'tganligini e'tirof etadi. Darhaqiqat, soliqlarning umumiy jihati shundaki, ularning majburiyigidir. Ammo uni undirish, sarflash va qanday yo'naltirilishi hamda iqtisodiy ma'nolari jihatidan ular katta farqqa ega.

Soliq kategoriyasi ta'kidlanganidek, davlat va soliq to'lovchilar o'rtasidagi turli xil iqtisodiy va sotsial munosabatlarni qamrab oladi. Ilmiy metodologik nuqtai nazardan har qaysi kategoriyaning mohiyatini o'rganish, uning boshqa kategoriyalar va munosabatlardan farqli jihatlarini aniqlab olish katta ahamiyatga egadir. Masalan, kredit muassasalari tomonidan bo'sh turgan mablag'larni jalb qilgan holda ma'lum bir muddatga, maqsadli sarflash va foizlar bilan qaytarib berish jarayonini ifodalash bu kredit degan tushuncha bila izohlanadi. Bundan ko'rinadiki, kreditning o'ziga xos belgilarini aniqlash bilan uni izohlovchi kategoriyani darhol anglashga imkon tug'iladi. Shu jihatdan soliqlarning belgilarini aniqlab olish uni yaxshi tushunish jarayoniga xizmat qiladi. Shunga asoslangan holda, soliqlarning mohiyatini to'laroq anglash uchun uning dunyo iqtisodchi olimlari tomonidan tan olingan bir qator belgilari bilan tanishamiz.

Soliqlarning birinchi va bosh belgisi **majburiylik** belgisidir. Soliqlar, albatta, majburiylik xarakteriga ega bo'lib, iqtisodiy munosabatlar jarayonida majburiy to'lovlar bir qancha bo'lishi mumkin. Masalan, iste'mol qilingan gaz, elektr energiyasi, issiq va sovuq suvlar uchun to'lanadigan to'lovlar ham majburiy xarakterga ega. Soliqlarning majburiyligi shundaki, uning darajasiga qarab davlat o'zining iqtisodiy funksiyalarini bajaradi va uni rejalashtiradi. Boshqacha qilib aytganda, jamiyatga ko'rsatadigan ijtimoiy xizmatlarning miqdoriy va sifatiy

hajmlarini aniqlaydi. Agar soliqlarga ixtiyoriylik belgisi jihatdan yondashadigan bo'lsak, davlatga minimal zarur bo'ladigan moliyaviy mablag'larni shakllantirish imkoni juda katta tavakkalchilikka asoslanib qoladi, qolaversa, har bir individga egoizm xos xususiyat bo'lib, ixtiyoriy ravishda soliqlarni etarli darajadagi to'lashiga salbiy ta'sir etib turadi. Demak, soliqlar majburiy tartibda joriy qilinishi ijtimoiy-iqtisodiy ob'ektiv zarurat bo'lib, bu uning muhim belgisi sifatida yuzaga chiqadi.

Soliqlarning keyingi belgisi faqat **qonun tartibida joriy qilinishi** belgisidir. Avvalgi paragraflarda ko'rib o'tdikki, soliqlarning yuzaga kelishida davlatchilikning shakllari va boshqaruv tizimining rivojlanib borishi bilan ularni joriy qilish tartiblari ham rivojlanib bordi. Ijtimoiy-ob'ektiv vaziyat shuni taqozo qildiki, soliqlarni joriy etish parlamentarizm tamoyillariga asosan qonunlar orqali joriy qilinishi zarur. Soliqlar boshqa kategoriyalardan shunisi bilan farq qiladiki, u davlat va jamiyat a'zolarining umumiy manfaatlarini uyg'unlashtiradi. Bunday manfaatlariga asoslangan munosabatlarda esa sub'ektlarning ta'siri bo'lmasligi lozim. Boshqa tomondan soliqlarni aslida xalqning o'zi belgilaydi degan tushunchalar ham mavjud bo'lib, unga ko'ra, xalq saylab qo'ygan noiblarga soliqlarni joriy qilish masalalari vakolatini berishi lozim. Soliqlarni qonun asosida joriy qilishdan yana bir maqsad, ijro etuvchi organlar tomonidan soliqlarni joriy etilishi uning adolatlilik tamoyillarini o'rnatish imkonini qiyinlashtiradi, sub'ektivlikka yo'l qo'yilish holatlari ham kuzatiladi.

Soliqlarga xos yana muhim belgilardan biri, **to'lovchisining aniq ekanligidir**. Soliqlarni joriy etish soliq tizimini shakllantirishning bir tomoni, ammo uni kimlar to'lashi, ya'ni sub'ektini aniqlamaslik oqibatida joriy etilgan soliqlar muallaq bo'lib qolaveradi. Boshqa maj-

buriy to'lovlarda uning to'lovchisi keyin aniqlanadi, masalan, agar elektr energiyasini iste'mol etilmasa, uning to'lovchisini aniqlab bo'lmaydi, faqatgina uni iste'mol etgandan keyingina to'lovchisini aniqlash mumkin. Soliqlarda bunday shaklda to'lovchisini aniqlab bo'lmaydi. Uning to'lovchilari avvaldan umumiy tartibda aniqlashtirilib qo'yiladi va tegishli soliq ob'ekti va faoliyat turiga qarab ular oydinlashtiriladi.

Keyingi belgisi **aniq stavka va muddatlarga ega bo'lishligidir**. Soliqlar boshqa kategoriyalardan farqli jihati shundaki, uning stavkalari va to'lash muddatlari aniq bo'ladi. Agar uning bu belgilari bo'lmasa soliqlar o'z mohiyatini yo'qotadi, joriy qilingan soliqlarning qanchasi va qachon undirilishini aniqlab bo'lmaydi. Shuningdek, uning undirilish jarayoni mavhumlikka asoslanib qoladi va asosiy mazmuni davlat budjetining daromadlarini shakllantirish xususiyati yo'qoladi. Demak, aniq stavka va muddatlarda undirilish soliqlarning muhim belgisi sifatida namoyon bo'ladi. Soliqlar **ekvivalentsizlik** xarakterda bo'ladi, bu esa uning eng muhim belgilaridan biri hisoblanadi. Soliqlarning bu belgisi soliqlarning ichki mohiyati va uning ijtimoiy va sotsial xususiyatlarini aks ettirishi bilan birgalikda, jamiyat boshqaruvining adolatlilik tamoyilini ham ifodalab beradi. Qolaversa, soliqlarning bu belgisi shu narsani ifodalaydiki, kim qancha soliq to'lagan bo'lsa, davlatdan shuncha miqdorga teng ravishda ijtimoiy xizmatlar olmasligi, undan ko'p yoki kam olishi, umuman soliq to'lamasdan soliq to'lovchilarga nisbatan ko'proq ijtimoiy xizmatlar iste'mol qilishi mumkinligini izohlaydi.

Jamiyatni bir maromda saqlash esa ana shuni taqozo qiladi. Olaylik yangi tug'ilgan chaqaloq, nafaqadagi shaxslar, tug'ma va kasbiy nogironlar, voyaga etmagan shaxslar va shu kabilar soliq to'lama-da, ammo soliq to'lovchilarga

nisbatan ko‘proq ijtimoiy xizmatlarga ega bo‘lishi mumkin. Chaqaloqlarning soliq to‘lamaganligi uchun unga tibbiy emlashni o‘tkazmaslik yoki nafaqadagi aholiga tibbiy yordam va boshqa ijtimoiy xizmatlar ko‘rsatmaslik oqibatida jamiyat boshqaruvida sotsial munosabatlarning izdan chiqib, jamiyatni parokanadaga olib kelishini ifodalaydi. Soliqlarning ekvivalentsizlik xususiyatga ega bo‘lishi bilan buning oldi olinadi. Demak, soliqlar ekvivalentsizlik xarakterda bo‘lib, uni ijtimoiy xizmatlarning tabaqalashgan holda iste‘mol etilishini ta‘minlaydi va u shu orqali jamiyatni boshqarishning muhim tamoyillaridan biri bo‘lib ham xizmat qiladi.

Soliqlarga yana bir xos belgilardan biri bu – uning **universal** xarakterga ega bo‘lishidir. Soliqlar dogmatik holatda bo‘lishi uning mohiyatini yo‘qotadi, boshqa tomondan esa soliqlar davlat iqtisodiyotini tartiblashdagi eng asosiy vositalaridan biri sifatida iqtisodiyotning rivojlanish jarayoniga ta‘sir qiladi. Shuningdek, soliqlar ba‘zi holatlarda tartiblovchilik, rag‘batlantiruvchilik xususiyatiga ega bo‘lishi mumkin, u ishlab chiqarishning holatini e‘tiborga olgan holda o‘zgarib turishi lozim bo‘ladi. Bundan ko‘rinadiki, soliqlar o‘zgaruvchanlik belgisiga ega bo‘ladi, bu esa uning jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarini muvofiqlashtirish orqali yuzaga chiqadi. Yuridik va jismoniy shaxslardan undiriladigan soliqlar faqat davlat budjetiga yo‘naltiriladiki, bu uning navbatdagi belgilaridan biri sanaladi. Albatta, bu davlatning moliyaviy siyosatiga bog‘liq bo‘ladi. Davlat ba‘zi hollarda soliqlarning ma‘lum turlaridan tushumlarni boshqa davlat tomonidan markazlashtirilgan fondlariga ham yo‘naltirishi mumkin (Masalan, Respublikamizda qishloq xo‘jalik korxonalaridan olinadigan yagona er solig‘i bo‘yicha tushumlarni Moliya vazirligi huzuridagi Sug‘oriladigan elarning meliorativ

holatini yaxshilash fondiga jalb qilish tajribasi ham mavjud). Qayd etilganlardan ko‘rinadiki, soliqlar bu faqat davlatning g‘aznasini mablag‘lar bilan to‘ldirishga qaratilmasdan, u boshqa maqsadlarga ham yo‘naltirilishi mumkin. Uning bu xususiyatlari soliq kategoriyasi (tushunchasi) o‘zi nima ekanligini ochib beradi va uni boshqa iqtisodiy kategoriyalardan farqlaydi.

Soliqlarning qayd qilingan belgilari uning iqtisodiy munosabatlarda keng o‘rin egallashi bilan birgalikda, ular ijtimoiy munosabatlarning barcha jihatlarini bilan ham qamrab olinadi. Buni biz soliqlarning mohiyatini alohida o‘rgangan va soliq nazariyasining rivojlanishiga hissa qo‘shgan olimlarning soliqlarga bergan ta‘riflari (yondashuvlari)da ham ko‘rishimiz mumkin. Quyida ana shunday fikrlardan keltirib o‘tamiz:

Soliqlar bu – bir tomondan taqsimot elementi sifatida narxning bir qismi bo‘lsa, boshqa tomondan davlatni joriy etish, taqsimlash, undirish va iste‘mol etishga qaratilgan funksiyasidir¹.

Soliqlar bu – bir vaqtning o‘zidagi iqtisodiy, xo‘jalik va siyosiy jarayondir².

Soliqlar deganda ijtimoiy tartibdagi himoyamizni ta‘minlash uchun oldindan to‘lov tushunmog‘imiz lozim³.

Soliq bu – qurbonlikdir, shu bilan birgalikda manfaat hamdir⁴.

---

¹ Алексеенко М. М. Взгляд на развитие учения о налоге. Харьков, 1870. – С. 25.

² Буковецкий А.И. Введение в финансовую науку. – С. 26.

³ Мирабо Оноре-Габриел Рикетти // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 86 томах (82 т. и 4 доп.). — СПб., 1890—1907.

⁴ Ж. Симонд де Сисмонди. Новые начала политэкономии” 1819, – С.75.

Soliqlar deganda umumiy davlat yotoqxonasida joylashish uchun oliy huquqni olish maqsadida daromad va mulkdan majburiy tartibda to'lanadigan yig'imlar (hadya) tushuniladi¹.

Soliq bu – jamoa iste'molini qondirish maqsadida fuqarolar tomonidan davlatga va mahalliy hukumatga beradigan boyligining bir qismidir².

Soliq bu – davlat va parlamentning daromadlari sifatida o'rnatilgan majburiy to'lovlar bo'lib, bu to'lovlar ularning faoliyatini taqdirlash uchun emas, balki xizmati qilishligi uchun to'lanadi³.

Soliqlar bu – davlatning ijtimoiy xarakterdagi xarajatlarini qoplash uchun alohida turdagi shaxslardan majburiy tartibda undiriladigan yig'imlardir⁴.

Soliq bu – uy xo'jaliklari va firmalar tomondan hukumatga to'lanadigan (yoki tovar va xizmatlar), almashinuvda davlatdan to'g'ridan-to'g'ri tovarlar va xizmatlar olinmaydigan, shu bilan birgalikda noqonuniy tartibda sud tomonidan solingan jarima bo'lmagan majburiy to'lovlardir⁵. Bunday ta'riflarni yana ko'plab keltirish mumkin.

Bundan ko'rinadiki, soliqlarga bunday rang-barang ta'rif berilishi (soliqlarni hatto diniy tushuncha ham deb qaralishi) uning tabiatni turlichaligi va boshqa jarayonlar bilan chambarchas bog'lanib ketishini ko'rsatadi. Ammo mazkur keltirib o'tilgan ta'riflar soliqlarning tabiatini ochishga

---

¹ Витте С.Ю. Конспект лекций о Государственном хозяйстве. СПб., 1914, с. 35.

² Нитти Ф. Основные начала финансовой науки. –С. 241.

³ Лориа А. Финансовая политика как резул тат и орудие интересов владел ческих классов. – М. – С. 70-71.

⁴ Селигман Э. и Стурм Р. Этюды по теории обложения, СПб., 1908. –С. 89.

⁵ К.Р. Макконнелла, С.Л. Брю). “Экономикс”: 1997 ,с. 323.